

Дудніков М.О.

Літературно-критичні статті російських вчених кінця XIX – початку XX ст.
про жанрове формування історичного роману

*Дудніков Микола Олексійович, кандидат філологічних наук, доцент
кафедра російської філології та зарубіжної літератури
Криворізький педагогічний інститут Державного вищого навчального закладу
“Криворізький національний університет”, м. Кривий Ріг, Україна*

Анотація. У статті розглядаються окремі етапи процесу жанрового формування історичного роману, які найшли відображення у літературно-критичних статтях В.Г. Белінського, М.О. Добролюбова, О.І. Сенковського, О.М. Скабичевського, М.О. Рубакіна. Надана оцінка дослідницько-інтерпретаційним результатам з огляду на перспективи жанрового розвитку історичного роману.

Ключові слова: історичний роман, історичні події, історичні погляди, сутність жанру, літературна критика

Актуальність кращих історичних романів полягає в постановці соціально-філософських проблем, які не тільки значно розширюють діапазон відображуваної доби, але й набувають загальнолюдського звучання. Відомо, що саме зламні епохи активізують історичну свідомість, пробуджують патріотичні почуття в суспільстві. Саме історична романістика, як влучно зауважила О.Р. Єременко, “тривалий час була чи не єдиним “етноохоронним чинником” на сторожі нашого бездержавного народу, позбавленого голосу в історії” [4, с. 4]. Історія як процес пізнання минулого, що полягає у відборі та збереженні інформації про нього, – це один із проявів соціальної пам’яті, тобто здатності людей зберігати та осмислювати власний досвід і досвід попередніх поколінь. Пам’ять про минуле фіксує зв’язок часів у людських характерах, і, як наслідок, впливає на морально-етичне виховання людини. “Совість, – зазначає Д.С. Лихачов, – це в основному пам’ять, до якої приєднується моральна оцінка того, що відбулося. Але якщо здійснене не зберігається в пам’яті, то не може бути й оцінки. Без пам’яті немає совісті” [6, с. 172].

Історична романістика має не просто ідейно-художнє та виховне значення, а ще й виконує своєрідну ритуально-міфологічну функцію, особливо під час жорстоких історичних випробувань. Історичний роман поєднує в собі високе й низьке, історичну достовірність і художній вимисел та домисел, ознаки історіографії та власне художньої літератури, а, отже, й вимагає особливих шляхів і технологій його вивчення: специфічної рефлексії фактів, їхньої модифікації, художньої трансформації та інтерпретації, специфічного образного синтезування, а також врахування його часових, просторових, національно-культурологічних та звичаєво-правових ознак, етнічної ментальності викладу тощо. Саме таке розуміння поетикальних особливостей історичного роману знаходимо в роботах С.Д. Абрамовича, Л.П. Александрової, Ю.А. Андреева, С.М. Андрусів, Т.І. Дронової, М.М. Ільницького, С.Б. Кашинцева, Г.М. Ленобля, К. Кларк, Д.С. Лихачова, Г.Б. Лукача, С.В. Макаровської, Б.І. Мельничука, В.Я. Малкіної, В.Д. Оскоцького, С.М. Петрова, М.М. Сиротюка, Н.Д. Тамарченка, М.В. Хотимського, Л.М. Чмихова, В.А. Юдіна та ін.

Незважаючи на певні наукові зрушення в галузі жанру історичного роману, критерії його вивчення потребують значних доповнень та уточнень. Жанр історичного роману постійно звертав увагу дослідни-

ків, оскільки він є значним явищем у літературі, котре має ще й розгалужену та багатопланову систему модифікацій, що спонукає вчених до вироблення нових підходів, методів, методик і технологій таких досліджень. Незаперечним залишається той факт, що в поглядах на сутність історичного роману, а також на шляхи його вивчення спостерігаються суттєві розбіжності. А тому виникає потреба спеціального й системного діалектико-еволюційного (а, отже, й власне теоретичного) дослідження історичного роману як значного літературного явища і як важливої літературознавчої проблеми.

Простежити процес виникнення й постановки проблеми “історичного роману” як явища і як науки про нього, проаналізувати окремі наукові праці про жанр історичного роману з погляду його еволюції є метою даної статті, а її **теоретичне значення** полягає в уточненні й доповненні літературознавчої характеристики поняття “історичний роман”, у спробі системного вивчення й аналізу поглядів на еволюцію названого жанру на індивідуально-авторські ознаки творчості. Наукові положення, запропоновані в статті, сприятимуть поглибленню знань про ідейно-тематичний комплекс і жанрово-стильові особливості літературного процесу. Також у статті узагальнюються й систематизуються погляди науковців на моделювання історичних подій у літературі, у поєднанні з критичним осмисленням історичних фактів і філософських концепцій, що дає змогу визначити особливості функціонування досліджуваних категорій у жанрі історичного роману.

У XIX ст. саме В.Г. Белінський (1811–1848) найближче підійшов до розуміння сутності жанру історичного роману, тому що першим помітив похибку в оцінці романів В. Скотта європейською критикою, яка цінувала передовсім “історичну ширість звичаїв та костюмів”, і це “тоді як справа полягала перш за все у вірності дійсності, у живому та правдоподібному зображенні облич, в умінні все побудувати на ґрі пристрастей, інтересів та взаємних стосунків характерів” [1, с. 105–106]. Велику роль у розвитку історичного роману відіграли реалістичні теорії у критиці В.Г. Белінського, який твердив, що вся подальша діяльність прогресивної думки повинна спиратися на історію, зростати на історичному ґрунті. Від вірувань та ідеалів, не підкріплених історією, людство перейшло до нової епохи, перейнятою історичною свідомістю. Віра в абстрактний розум,

характерна для XVIII століття, а також епоха романтичного суб'єктивізму змінюється періодом об'єктивного пізнання історії, її закономірностей. На думку В.Г. Белінського, сучасна форма історичного роману породжена тим, що в самій дійсності події перетинаються з долею приватної людини, і саме приватна людина бере участь в історичних подіях. Заслугою В. Скотта В.Г. Белінський уважав той факт, що англійський письменник перший у своїх романах вирішив проблему зв'язку історичного життя з приватним.

В історичному романі В.Г. Белінський виокремив особливий підвид, котрий він назвав “поетичною біографією” [2, с. 194], у наш час цей підвид має назву історико-біографічного роману. Особливу рису цього підвиду В.Г. Белінський вбачав у тому, що автор, користуючись фактом із життя історичної особи, «описує цю подію, як вона йому уявлялася» [2, с. 191]. Головне призначення історичного роману нового часу критик бачив у розкритті національно-історичного обличчя народу, його національного характеру. Історичний роман В.Г. Белінський сприймав як засіб пізнання минулого, тому він закликає прийнятися духом часу, зрозуміти історичні форми національного життя, постаратися стати сучасником подій, пережити їх, зрозуміти те, що обрав предметом свого зображення, а потім творчо відтворити його. “Поет не може й не повинен бути рабом історії, як він не може й не повинен бути рабом дійсного життя, тому що в тому й іншому випадку він був би копістом, а не творцем. Вітаємо поета, якщо герой його роману або драми цілком схожий з героєм історії, котрого він виводить у своєму творінні; але це може бути тільки в тому випадку, коли поет угадає історичне обличчя, коли його фантазія вільно зійдеться з дійсністю» [2, с. 132].

Думки В.Г. Белінського були значною мірою розвинуті та уточнені М.О. Добролюбовим (1836–1861). У статті “Про російський історичний роман” (1855) критик підкреслює, що головна мета історичного роману – “оживити мертву літеру літописного сказання, вдихнути живу душу в мертвий скелет підібраних фактів, висвітлити променем поетичного розуміння історично темну епоху, представити приватне внутрішнє життя суспільства, про яке історія розповідає нам тільки зовнішні події та стосунки” [3, с. 377–378]. Говорячи про різницю між історичним романом та романом про сучасність, М. О. Добролюбов наголошує на тому, що автор історичного роману “не може на власний розсуд винаходити і вводити сюди все, що може служити покращенню висловлювання і уявлення взятої ним ідеї” [3, с. 378], що він (автор. – М.Д.) “повинен бути відданим не тільки тому, що може бути або буває, але тому, що дійсно відбулося таким, а не іншим чином” [3, с. 378]. Більше того, критик застерігає митця від спрощеного переказу історичних документів та наполягає на доречності “внесення в історію свого вимислу, але вимисел цей побудувати на історії, вивести його із природного руху подій, нерозривно зв'язати його з усією канвою історичного оповідання [3, с. 378]. М.О. Добролюбов також звертав увагу на питання реальності персонаж-

ної системи творів та настоював на необхідності введення до неї особистостей, які в історії добре знані.

Згадувані статті В.Г. Белінського та М.О. Добролюбова були написані в період виникнення та активного становлення цього жанру, тому в них ще тільки розглядалися тенденції його еволюції та будь-які закономірності поступу. До того ж історичний роман проходив складний шлях адаптації як у свідомості читачів, так і літературознавців, наприклад, критик О.І. Сенковський (1800–1858) назвав історичний роман “побічним синком без роду, без племені, плодом спокусливого перелюбства історії з уявленням” [8, с. 14]. У цьому художньо-образному визначенні помічена важлива ознака жанру історичного роману.

З появою статті відомого критика О.М. Скабичевського (1838–1911) “Наш історичний роман у його минулому і теперішньому” (1886) розпочалося порівняно з минулими роками, більш-менш систематичне вивчення цього явища в російській літературі. О.М. Скабичевський приділяє особливу увагу такій постаті, як М.М. Карамзін (1766–1826). З одного боку, критик визнає його вплив на формування історичної свідомості епохи, з іншого, – він незадоволений тотальним копіюванням історичних поглядів М.М. Карамзіна, що гальмує, так би мовити, природний процес вивчення та усвідомлення живого руху історії. Критик переповідає повість І.І. Лажечнікова (1792–1869) “Малинівка, або Ліс під Тулою” (1817), щоб показати, “до якого рабського наслідування Карамзіна доходив у цей час Лажечніков” [9, с. 57]. У подібному ж контексті згадується М.М. Загоскін (1789–1852), який знаходився під впливом карамзінської “Наталки, боярської доньки” (1792). О.М. Скабичевський вважає, що М.М. Карамзін сприймається позитивно як історик, а не як белетрист: “... на жаль, історичні повісті... Карамзіна... показують нам тільки те, до якого ступеня люди того часу були далекі від будь-якого відчуття історичної дійсності” [9, с. 70]. Далі йдеться про впевнений поступ, зроблений російською історичною літературою протягом 20-х років: “Стрибок цей особливо помітний на таких другорядних талантах, якими були Наріжний і Лажечніков, – пише Скабичевський, – між їх молодими творами і написаними у зрілому віці лежить непрохідна прірва... Оповідна література була, мабуть, у повному нехтуванні; і раптово наприкінці 20-х років вона робить значні успіхи, причому маленькі белетристи одразу стають невпізнаними” [9, с. 87].

До речі, О.М. Скабичевський у пізніх працях, зокрема в лекційних курсах, дещо змінив оцінку ролі М.М. Карамзіна в історії російської літератури, визнавши прогресивне значення його історичних повістей: “Він перший, всупереч середньовічній догматиці, почав проповідувати і свободу пристрастей, і право людини на земне щастя” [9, с. 79].

Наступним кроком узагальнення наукових поглядів літературознавців щодо історичного роману можна вважати виданий А.В. Мезієр (1869 – 1935) у 1902 році в Санкт-Петербурзі “Покажчик історичних романів, оригінальних і перекладених, розташованих по країнах та епохах” [7]. (Відзначимо, що ця узагальнююча праця нараховує 2 166 творів історичного жанру). Особливу увагу привертає вступна стаття російського

просвітника, бібліографа, літератора і публіциста, книгознавця, соціолога-експериментатора, ентузіаста народної освіти і просвіти М.О. Рубакіна (1862–1946) “Історичні романи і викладання історії”, дидактична спрямованість якої може здатися дещо сумнівною, але це лише на перший погляд. Сучасні науковці-філологи, зокрема О.М. Золіна [5], посилаються на думки М.О. Рубакіна задля обґрунтування саме виховної функції історичних романів. Вважаємо, велике значення мала вже сама постановка такої масштабної проблеми: “Історичний роман – це у своєму роді велика виховна й освітня сила”, якою “не слід нехтувати”, а користуватися “по-перше, як джерелом історичних знань, по-друге, як джерелом критичного мислення, розуміння навколишнього суспільного життя, і, по-третє, як джерелом альтруїстичних та суспільних емоцій” [7, с. 24].

Саме М.О. Рубакіним уперше поставлено риторичне (надзвичайно вагоме) питання: “... що власне треба називати історичним романом”, адже, твердив дослідник, не кожна книга, на якій написано “історичний роман”, може бути названа такою. І навпаки, є книги, на яких не пишуться ці слова, але вони там повинні бути” [7, с. 27]. Основними критеріями маркування твору як “історичний роман” автор називає такі дві основні ознаки цього жанру: художність та науковість. Цікавим є й те, що критик до розряду історичних відносить і суто побутовий роман. На перший погляд це здається недостатньо обґрунтованим, але ж вищим завданням історика є не лише перелік сухих фактів та подій, а й подача «широких, захоплюючих та об’єктивних картин минулого» й відтворення їх у живих «образах та картинах» [7, с. 28]. Як бачимо, автор зосередився на теоретичному аспекті осягнення цього жанру. Таким чином, уже на самому початку ХХ ст. було закладено основи серйозних науково-теоретичних пошуків щодо жанрового формування історичного роману.

Аналізуючи літературно-критичні статті російських вчених кінця ХІХ – початку ХХ ст. про жанрове формування історичного роману, можна зробити висновки, що історичний роман – це традиційний літературний жанр, який має свою історію розвитку та конкретні ознаки. Основними ознаками цього жанру є заглиблення в історичні події, достовірність яких підкріплюється використанням документа як головної вимоги написання твору. Важливим є індивідуальний підхід письменника (його позиція) до зображуваних історичних реалій, зокрема використання ретроспективного плану в контексті такого поняття, як історизм: поєднання минулого та сучасного з перспекти-

вою на майбутнє; розкриття ознак духовності народу через зображення історичних та вигаданих постатей з використанням художнього вимислу і художнього домислу. Історична відстань має не тільки хронологічну ознаку, але й ментальну: пласт зображуваного в історичному художньому творі суттєво відрізняється від тих історичних реалій, що існують на етапі написання твору, але ж ретроспекція – це ще не історія, а лише погляд у минуле, і тільки завдяки історизму як науковому принципу минуле поєднується з сучасністю, що призводить до ефекту поєднання явища з конкретними умовами існування, тобто історичні явища розглядаються в річищі саморозвитку, з’ясовуються причини зародження та стан якісних змін на різних еволюційних етапах у контексті взаємозв’язку та взаємозумовленості подій із обов’язковим урахуванням причин і часу їх виникнення. Історичний роман, осягаючи правду життя, не може базуватися тільки на фантазіях та домислах.

Для осягнення минулого в усіх його гранях, для відновлення правди про життя народу або конкретної історичної особистості письменник змушений спиратися на документальний багаж та опрацьований матеріал про певну епоху, при цьому він інтегрує документ, ураховуючи як мінімум дві потреби: правдивість зображення подій та естетичну виразність, яка утворює єдність, що має змістовно-естетичну цілісність. Використання різного роду документальних матеріалів зумовлено як самою специфікою жанру, так і тим, що його життєвою основою є широко відомі події, реальний історичний процес. Документ здійснює також функцію відтворення “ефекту достовірності” по відношенню до описуваних фактів, подій, героїв. При цьому документальний матеріал, ті реалії, які входять до тексту, можуть бути вигаданими письменником, стилізовані, але ж одягнуті в правдоподібну форму, тобто у свідомості читача створюється особлива установка на достовірність художнього зображення в цілому.

Зі зміною “сучасності” змінюється й та перспектива бачення минулого, яку вона визначає. Об’єктом історії є реальне минуле “яким воно було”, а предметом – образ минулого, який виникає в нашій уяві. Надалі можуть відбуватися нові події, що ревізуватимуть минулий історичний досвід, спонукатимуть до його переосмислення. Кожне покоління сприймає та інтерпретує минуле на базі своїх концепцій, цінностей, світогляду, котрі визначають його ставлення до навколишнього світу, тому історичний роман має великі перспективи свого жанрового розвитку та вдосконалення.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений: в 13 т. / Виссарион Григорьевич Белинский. – М. : Изд-во АН СССР, 1953–1959. – Т. 2. – 1953. – 755 с.
Belinsky V.G. Cornelius in libris XIII tons / Vissarion Belinsky. – M. : Publishing Domus in USSR Academiae Scientiarum, 1953–1959. – T. 2. – 1953. – 755 s.
2. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений: в 9 т. / В.Г. Белинский. – М. : Художественная литература, 1982. – Т. 8. – 1982. – 783 с.
Belinsky V. G. Cornelius in libris IX tons / V. G. Belinsky. – M: libri, 1982. – T. 8. – 1982. – 783 s.
3. Добролюбов Н.А. О русском историческом романе: Избранное. – 2-е изд., испр. – Вступ. ст. и ком. У.А. Гуральника / Николай Александрович Добролюбов. – М. : Искусство, 1986. – 432 с.
Dobrolyubov N.A. In Russian historia nova: Nibh. – 2, apoc. – Relatio. art. et com. W. A. Guralnick / Nicolaus Dobrolyubov. – M. : Artium, 1986. – 432 s.
4. Єременко О.Р. Художне обличчя минулого в сучасній історичній романістиці / Оксана Романівна Єременко. – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. – 260 с.

Eremenko A.R. *Faciem ars est in praeterito, conscripserit historiae recentioris* / Oksana Romanova EREMENKO. – Summa: nulla ex SumDPU eos. Makarenko, 2012. – 260 s.

5. Золина Е. Н. Исторический роман и его гуманитарно-образовательный потенциал (на материале немецкой исторической беллетристики второй половины XIX века) / Елена Наполеоновна Золина // Вестник ИГЭУ. – Вып. 1. – 2006 – С. 1–5.

Zolin E.N. *Potentia educational et humanitate eius et novae historiae (matris historia Germana cervisiam beletristiki secunda parte saeculi XIX)* / Elena Napoleonovna Zolin // ISPU Praeco. – Vol. I. – 2006. – S. 1–5.

6. Лихачев Д.С. Служение памяти / Дмитрий Сергеевич Лихачев // Наш современник. – 1983. – № 3. – С. 171–74. Likhachev D.S. *Servire memoriae* / Dmitry Likhachev // *Nostris temporis*. – 1983. – № 3. – S. 171–174.

7. Мезиер А.В. Указатель исторических романов, оригинальных и переводных, расположенных по странам и эпохам. Со статьей Н.А. Рубакина: „Исторические романы и преподавание истории” / Августа Владимировна Мезиер. – СПб. : Типография И. Н. Скороходова, 1902. – 119 с.

Index rerum Mezier A.V. *nisl, lobortis turpis, ac interpretati sunt, ordinata per periodos, et terram. De N. A. Rubakina: “Conscripserit historiae et doctrina”* / Vladimirovna Mezier August. – S. Petersburg. : Tipografiya I. N. Skorokhodova, 1902. – 119 p.

8. Сенковский О.И. Мазепа. Сочинения Ф. Булгарина / Осип Иванович Сенковский // Библиотека для чтения. – 1834. – Т. 2. – № 2. – С. – 1–44.

Senkovsky O. I. *Mazepa. Opera F. Bulgarin* / Osip Ivanovich Senkovsky // *Bibliotheca legere*. – 1834. – T. 2. – № 2. – С. – 1–44.

9. Скабичевский А.М. Наш исторический роман в его прошлом и настоящем / Александр Михайлович Скабичевский // Северный вестник. – 1886. – № 1. – С. 57–90.

Skabichevsky A.M. *Lorem et nunc sum in nova historiae* / Alexander Skabichevsky // *Northern praeconem*. – 1886. – № 1. – S. 57–90.

Dudnikov M.O.

Russian Literary Criticism in the Late 19th – Early 20th on Formation of the Historical Novel as a Genre

Abstract. The article gives a broad outline of different stages in the process of forming the historical novel as a genre. У статті розглядаються окремі етапи процесу жанрового формування історичного роману and their reflection in literary criticism by V.G. Belinskiy, M.O. Dobrolyubov, O.I. Senkovskiy, O.M. Skabichevskiy, M.O. Rubakin. It also evaluates research and interpretation results regarding the perspective of evolution of the historical novel as a genre.

Keywords: *historical novel, historic events, historical views, essence of genre, literary criticism*

Дудников Н.А.

Литературно-критические статьи русских ученых конца XIX – начала XX ст. о жанровом формировании романа

В статье рассматриваются отдельные этапы процесса жанрового формирования исторического романа, нашедшие свое отображение в литературно-критических статьях В.Г. Белинского, Н.А. Добролюбова, О.И. Сенковского, А.М. Скабичевского, Н.А. Рубакина. Дана оценка исследовательски-интерпретационным результатам с учетом перспектив жанрового развития исторического романа.

Ключевые слова: *исторический роман, исторические события, исторические взгляды, сущность жанра, литературная критика*